

Дониёр МУРАТОВ

Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Исломишунослик ва ислом цивилизациясини
ўрганиш ICESCO кафедраси
доценти, тарих фанлари номзоди
d.muratov@iia.uz

МУСТАДРАК ВА МУСТАХРАЖ ТУРИДАГИ АСАРЛАР

КНИГИ ПО МУСТАХРАЖ И МУСТАДРАК

WORKS ON MUSTADRAK AND MUSTAHRAJ

Аннотация: Ушбу мақолада асосий эътибор 3/9 асрдан кейин пайдо бўлган ҳадис тўпламларидан икки хили мустадрак ва мустахраж тўғрисида сўз юритилган. Бу мустадрак ва мустахраж турлар имом Бухорий, Термизий ва бошқа муҳаддисларнинг асарларига қўшимча тарзда ёзилган, бошқача қилиб айтганда муҳаддис ўзидан олдин ўтган олимнинг асарига тўлдириш сифатида таълиф этган китоблардир.

Калит сўзлар: Мустадрак, мустахраж, ҳадис, муҳаддис, саҳиҳ, санад, сунан.

Аннотация: В этой статье рассматриваются два вида сборников хадисов это Мустадрак и Мустахрадж которые появились после 3/9 века. Книги мустардрак и мустахрадж были написанные как дополнения к трудам Имама Бухари, Тирмизи и других ученых, иными словами данные книги мухаддисов дополняют работу предшествовавшего ему ученого.

Ключевые слова: Мустадрак, мустахраж, хадис, мухаддис, саҳиҳ, санад, сунан.

Annotation: This article focuses on two types of hadith collections, Mustadrak and Mustahraj, which appeared after 3/9 centuries. These mustadrak and mustahraj types are books written in addition to the works of Imam Bukhari, Tirmidhi and other hadith scholars, in other words, the books described by the hadith scholar as a supplement to the work of a scholar who preceded him.

Key words: Mustadrak, mustahraj, hadith, muhaddis, sahih, sanad, sunan.

Даврлар мобайнида муҳаддислар томонидан ҳадис асарлар ёзилган. Ҳадисларнинг санадларини аниқлаш, ишончлили

жиҳатларини кўрсатиш ва бошқа мақсадларда муҳаддислар турли услубларда ҳадис китобларини таълиф этганлар. Мазкур мақолада мустадрак ва мустахраж ҳадис тўпламлари ҳақида сўз юритилди.

Мустадрак сўзи араб тилида тўлдириш маъносини билдиради. Бир муҳаддис ўзидан олдинги муҳаддиснинг ўз шартларига кўра китобига киритмай қолдирган ҳадисларни тўплаб янги асар ёзишига айтилади [1:282]. Бошқача қилиб айтганда, муҳаддис ўз шarti асосида эмас, балки аввалги муҳаддиснинг шartiга биноан ҳадислар жамлаган тўпламига мустадрак дейилади. Муҳаддислар одатда ўз китобларида Расулulloҳ (с.а.в.)дан ривоят қилинган барча ҳадисларни жамлашни ният қилмаганлар, бундай бўлиши мумкин ҳам эмас. Муҳаддисларларнинг китобларида, уларнинг шартларига мувофиқ келадиган, аммо ёзилмаган ҳадислар жуда кўп.

Бу худди муҳаддис ўзидан олдин ўтган муҳаддиснинг асарини тўлдирганга ўхшайди, аммо бошқа асарни юзага келтирган бўлади. Ҳоким Найсабурий (ваф. 405/1014 й.) имом Бухорий ва имом Муслимнинг асарларига ёзган «Мустадрак»и бу борада таълиф этилган энг машҳур асар ҳисобланади. Бу асар Имом Бухорий ва Муслимнинг «Саҳиҳ»идаги каби бобларга бўлиниб таълиф этилган. Ҳокимнинг «Мустадрак»ида уч турли ҳадислар жамлаган [2:145]:

1. Икки имом ёки бирининг шartiга асосан саҳиҳ бўлганлар;

2. Икки имом шartiга биноан бўлмай, Ҳокимнинг шarti асосида саҳиҳ ҳадислар, бундай ҳадисларга «саҳиҳа ал-иснод» атамаси қўлланилган.

3. Саҳиҳ бўлмай алоҳида эътибор қаратилган ҳадислар жамланган.

Шунинг учун Ибн Ҳажар каби баъзи олимлар Ҳоким «Мустадрак»ида ҳадисларнинг саҳиҳлигига енгил қараган, деган фикрни билдирганлар [3:306]. Баъзи олимлар «Мустадрак» устида иш олиб бориб, унга мухтасар, мустахраж, фихрист, атроф каби асарларни ёзиб қолдиришган. Абу Зарр Ҳаравий номи билан танилган Ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Уфайр Ансорий (ваф. 434/1043 й.) ҳам «ал-Мустадрак ала ас-саҳиҳайн» асарини ёзишади. Имом Али ибн

Умар Абу Ҳасан Доракутний (ваф. 385/995 й.) «ал-Илзомот» ёзган асар ҳам мустадрак каби бўлиб, икки имомнинг шарти асосида ёзилган. Муснад услубида тартибланган, дейди Каттоний [4:127].

Ҳокимнинг «ал-Мустадрак»ини Заҳабий талхис қилган, яъни қисқартирган. Ундаги ҳадисларни кучли таҳлил қилиб, баъзи ҳадислар заиф, баъзилари мункар, яна баъзилари эса, мавзу эканини айтган, улар юзга яқин ва уларни алоҳида жузга жамлаган. Ибн Жавзий «ал-Мавзуот»ида ундан олтмишга яқинини ҳадисларини келтирган. Ибн Ҳажар Аскалоний имом Ҳокимнинг «ал-Мустадрак»ида мункар, заиф ва мавзу ҳадисларнинг мавжудлиги айтган. Сабаби олим китобини тўлиқ таҳрирдан ўтказишга улгурмай вафот этганини, асарини бошқа муҳаддис уламоларга кўрсатиб, уларнинг изозатларини олмаганини, айтган.

Абу Саъд Молийний (ваф. 409/1018 й.) Ҳокимнинг асари ҳадислари ҳақида гапириб, унда икки Саҳиҳнинг шартларига мувофиқ ҳадислар йўқлигини айтади. Аммо имом Заҳабий (ваф. 748/1347 й.) унинг сўзларини инкор қилган.

Ҳофиз Абу Зар ибн Аҳмад Ҳаравий Ансорий (ваф. 434/1043 й.) ҳам «ал-Мустадрак ал ас-соҳиҳайн» асарини ёзган. Каттоний: «У Латиф мужаллад бўлиб, Дорикутний китобига мустаҳраж қилинганган ўхшайди», деган [5:146].

Имом Али ибн Умар Доракутнийнинг (ваф. 385/995 й.) «Илзомот» асарида икки имом, яъни Бухорий ва Муслим ёки у иккисидан бирининг шартига мос ҳадисларни жамлаган.

Зиё Мақдисий номи билан танилган ҳофиз Муҳаммад ибн Абдулвоҳид ибн Аҳмад Саъдий Димашкий (ваф. 643/1245 й.) қаламига мансуб «ал-Мухтора» номли асар бўлиб, унинг иккинчи бир номи «ал-Аҳодис ал-мухтора мимма лам юхаррижху ал-Бухорий ва Муслим фи саҳиҳима» деб аталади. Бу асарда шаръий ҳукмларда эҳтиёж сезилган мақбул ҳадисларни келтиришни шарт қилиб қўйилган. Шу билан бирга бу ҳадислар икки саҳиҳ китобида келтирилмаган бўлиши керак.

Асарни муснад услубида, саҳобалар алифбо тартибида, фақат ашаран мубашшарани аввал келтирган ҳолда тузилган. Шунингдек, агар ушбу ҳадисни бошқа муҳаддислар келтирган бўлса, уларни ҳам кўрсатиб ўтган.

Ҳадис тўпламларининг яна бир тури мустаҳраж бўлиб, бу услубда ёзилган асарлар ҳам мустадракка ўхшаб кетади. Мустаҳраж сўзи араб тилида чиқариб олмоқ, топмоқ маъноларини билдиради. Бу турдаги китобларда мусанниф бошқа, ўзидан олдин ўтган муҳаддиснинг, масалан, имом Бухорийнинг «Саҳиҳ» китобидаги ҳадисларни ўзи топган иснод орқали келтиради. Бунда аввалги мусанниф билан мустаҳраж тузувчининг шайхи ёки ундан юқорида турган шайхи туташади ҳамда Бухорий қайсидир саҳобий йўли билан чиқарган ҳадисни ўша саҳобанинг ўз йўли билан чиқариш лозим бўлади. Бошқача қилиб айтганда, муҳаддисларининг бирортаси томонидан имом Бухорий ёки Муслимнинг саҳиҳлари ёки бошқа ҳадис китобларидан бирини олиб, китобнинг ёзилиш тартиби, ҳадис матнлари ёки санад йўллари ўзгартирмаган ҳолда муаллиф ўзига хос алоҳида санадлар билан ривоят келтириши мустаҳраж бўлади. Аввалги муаллиф билан кейинги муаллифнинг санадлари турлича бўлса ҳам, охири битта шайхда ёки унинг юқорисида, ҳатто битта саҳобийда бирлашади. Шарт яқинрок шайхда бирлашиш мумкин бўлганда, узоқрок шайхни танламаслик лозим. Агар бу танлашда ҳадиснинг даражасини кўтариш имкони ва узри бўлса, у ҳолда узоқрок шайхда бирлашиш ҳам мумкин.

Масалан, имом Муслим «Саҳиҳ»да: Бизга Абу Бакр ибн Абу Шайба, Зуҳайр ибн Ҳарб ва Ибн Нумайр ҳадис айтганлар, улар бизга Суфён Зиёд ибн Илоқадан ривоят қилган, Зиёд Жарир ибн Абдуллоҳнинг: «Пайғамбарга (с.а.в.) ҳар бир муслим учун самимий муносабатда бўлишга байъат бердим», деганини эшитган [6:45]. Муслим ривоятида ҳадис шундай келган. Ҳофиз Абу Авона Исфарионий «ал-Мустаҳраж ала саҳиҳ Муслим» асарида қуйидагича ривоят қилган: Исҳоқ ибн Сайёр бизга ҳадис айтган, у Убайдуллоҳ бизга ҳадис айтган, деган ва Убайдуллоҳ эса, Суфён бизга Зиёд ибн Илоқадан хабар берди, деди. Зиёд Жарирдан Муғийра ибн Шўъбанинг вафот этаётганида эшитганман, деди. Одамларга хитоб қилиб: «Шериғи бўлмаган, ягона, Аллоҳга сакинат ва виқор ила тақво қилишингизни васият қиламан. Мен Расулуллоҳга (с.а.в.) исломда бу қўлим билан байъат қилганман. У киши

хар бир мусулмонга самимий муносабатда бўлишни шарт қилганлар, Каъбанинг Робби ҳаққи, мен сизларнинг барчангизга самимий муносабатдаман», деди. Аллоҳга истиғфот айтди, шаклида келган.

Ибн Носируддин Димашкийнинг (ваф. 842/1438 й.) фикри бўйича мустахражнинг фойдалари қуйидагиларда кўринади [7:117]:

1. Лафзларнинг зиёда бўлиши, Яъни бирида учраган сўзларнинг бошқасида бўлмаслиги;
2. Олий иснодни топиш;
3. Иснод йўллари кўпайиши билан кучли ҳисобланиши, Яъни ғарибликни кетказиш;
4. Ҳадисни икки шайх ёки бирига этказиш;
5. Ровийларни бир-бирига боғланган жойини кўрсатиш;
6. Ҳадис сўзларидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларни билиш;
7. Зиёда жойларини баён қилиш;
8. Бирида келтирилмаган жойларни келтириб ўтиш;
9. Хатоларни кўрсатиш;
10. Ровийлар эшитган нарсасини тушириб қолдирган жиҳатларини билиш.

Мустахраж бўйича ёзилган китоблар ичида қуйидагилар машҳур эканини айтиб ўтиш мумкин:

1. Бухорийнинг «Саҳиҳ»ига ёзилган мустахражлар [8:81-82]:

Аҳмад ибн Иброҳим ибн Исмоил Абу Бакр Исмоилий Журжоний Шофеий (ваф. 371/981 й.), Муҳаммад ибн Абу Ҳомид Аҳмад ибн Хусайн ибн Қосим ибн Ғитриф ибн Жаҳм Абу Аҳмад Ғитрифий (ваф. 377/987 й.), Ибн Абу Зухл номи билан танилган Муҳаммад ибн Аббос ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Усайм Абу Абдуллоҳ Зиббий Усмий Ҳаравий (ваф. 378/988 й.), Ибн Мардувайх номи билан танилган Аҳмад ибн Мусо ибн Мардувайх Абу Бакр Исфаҳоний (ваф. 416/1025 й.), Аҳмад ибн Абдуллоҳ Абу Нуайм Исфаҳоний (ваф. 430/1039 й.) «ал-Мустахраж ала саҳиҳ ал-Бухорий» номли ўзларининг мустақил асарларини ёзишган.

2. Имом Муслимнинг «Саҳиҳ»ига ёзилган мустахражлар:

Аҳмад ибн Салама Абу Фазл Баззор Найсапурий (ваф. 286/899 й.), Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ражо Абу Бакр Исфарионий Найсапурий (ваф. 286/899 й.), Аҳмад ибн Ҳамдон ибн Али ибн Абдуллоҳ ибн Синон

Ҳиярий Найсапурий (ваф. 311/923 й.), хофиз Яъқуб ибн Исҳоқ ибн Иброҳим ибн Язид Исфарионий Найсапурий Шофеий (ваф. 316/928 й. Бу олимнинг «Мустахраж»и «Саҳиҳ Абу Авона», «Муснад Абу Авона», «ал-Муснад ал-Мустахраж ала саҳиҳ Муслим» номлари билан ҳам юритилади. Ибн Ҳажар Асқалоний «Саҳиҳ Абу Авона» ҳақида: У «Саҳиҳ Муслим»га мустахраж ҳисобланади, иснод йўллари кўпайтириб, матнларни камайтирган, деган), Мусо ибн Муҳаммад ибн Аббос Абу Имрон Жувайний Найсапурий (ваф. 323/935 й.), Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Иброҳим Абу Муҳаммад Тусий Балозурий воиз (ваф. 339/950 й.), Ибн Асбағ номи билан танилган Қосим ибн Асбағ ибн Муҳаммад ибн Юсуф Абу Муҳаммад Байёний Қуртубий Андалусий (ваф. 340/951 й.), Абу Валид Қазвиний номи билан тарнилган Ҳассон ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳорун Кураший Умавий Найсапурий Шофеий (ваф. 344/955 й.), Муҳаммад ибн Юсуф Абу Наср Тусий Шофеий (ваф. 344/955 й.), Абу Саид Ҳиярий номи билан танилган Аҳмад ибн Абу Бакр Муҳаммад Ибн Ҳофиз Кабир Абу Усмон Саид ибн Исмоил Ҳиярий Найсапурий (ваф. 353/964 й.), Аҳмад ибн Шокир Абу Ҳомид Шокирий Ҳаравий Шофеий (ваф. 355/966 й.), Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Закариё Абу Бакр Жавзикий Шайбоний Найсапурий (ваф. 388/998 й.), Абу Нуайм Исфаҳонийлар (ваф. 430/1039 й.) «ал-Мустахраж ала саҳиҳ Муслим» номи остида ўз китобларини ёзганлар.

3. «Саҳиҳайн» га ёзилган мустахражлар:

Ибн Аҳрам номи билан танилган Муҳаммад ибн Яъқуб ибн Юсуф Абу Абдуллоҳ Шайбоний Найсапурий (ваф. 344/955 й.), Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Хусайн Абу Али Мосаржисий (ваф. 365/976 й.), Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ғолиб Абу Бакр Барқоний Хоразмий Шофеий (ваф. 425/1034 й.), Ибн Манжуя номи билан танилган Аҳмад ибн Али ибн Муҳаммад ибн Иброҳим Абу Бакр Исфаҳоний (ваф. 428/1037 й.), Абу Нуайм Исфаҳоний (ваф. 430/1039 й.), Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Абу Зарр Ҳаравий Ансорий (ваф. 434/1043 й.), Абу Муҳаммад Халлол номи билан танилган Ҳасан ибн Абу Толиб Муҳаммад ибн Ҳасан ибн Али Бағдодий (ваф. 439/1047 й.), Абу Масъуд Мулиҳий номи билан танилган Сулаймон ибн

Иброҳим Исфаҳонийнинг (ваф. 486/1093 й.) асарларини келтириш мумкин.

4. Имом Абу Довуднинг «Сунан»ига ёзилган мустаҳражлар: Ибн Фараж Куртубий (ваф. 330/942 й.), ҳофиз Қосим ибн Асбағ (ваф. 340/951 й.) ва ҳофиз Абу Бакр Ибн Манжуя Исфаҳонийлар (ваф. 428/1037 й.) ҳар бири «ал-Мустаҳраж ала сунан Аби Довуд» номи остида асарлар ёзганлар [9:99-100].

5. Имом Термизийнинг «Сунан»ига Ҳасан ибн Али ибн Наср Хуросоний Абу Али Тусий (ваф. 312/924 й.), ҳофиз Абу Бакр Ибн Манжуя Исфаҳоний (ваф. 428/1037 й.) ҳар бири «ал-Мустаҳраж ала сунан ат-Термизий» номи остида асарлар ёзганлар.

Шунингдек, Абу Нуайм Исфаҳоний (ваф. 430/1039 й.) Ибн Ҳузайманинг «ат-Тавҳид» асарига, Ибн Жоруд (ваф. 307/919 й.) Ибн Ҳузайманинг «Саҳиҳ»ига мустаҳраж таълиф этганларини келтириш мумкин.

Мустаҳраж асарлари муаллифлари ўз китобларини ҳадисларнинг лафзида асли саҳиҳларга мувофиқ бўлишини назарда тутмаганлар. Улар ўз шайхларидан қандай талаффузда эшитган бўлсалар, шуни ёзганлар. Шу сабабли ҳам, асли саҳиҳ билан мустаҳраж ҳадисларининг гоҳ лафзида, гоҳ маъносида фарқ борлиги кўринади. Бир муҳаддис мустаҳраждан бирор ҳадисни нақл қилиб, кейин бу ҳадис саҳиҳда бор, дейиши мумкин эмас. Балки, бу ҳадиснинг муқобили икки Саҳиҳда бор дейиш лозим [11:]. Агар мустаҳраж муаллифи, ўзи ҳадисни ривоят қилиб, кейин: «Бу ҳадисни имом Бухорий ёки имом Муслим айти лафзда «Саҳиҳ»да келтирган, деган бўлса, у ҳолда мустаҳраждан олинган ҳадисни асл ривоятдан деб нисбат бериш мумкин.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, мустаҳраж ва мустаҳраж асарлар муҳаддислар томонидан алоҳида ёзилиб, ҳадисларнинг санадларини кўрсатиш, ҳадис матнларини турлича эканини аниқлаш, бир иснод йўли билан ривоят қилинган ҳадисларни бошқа иснодлари ҳам бор эканини аниқлаш ва шу билан бирга мустаҳраж услубида эса, саҳиҳ ҳадисларнинг ададини кўрсатишдан иборат.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Говрий, Саййид Абдулможид. Ал-Важиз фи таъриф кутуб ал-ҳадис. – Байрут: Матбаа Райён, 2009. – Б. 282.
2. Муратов Д. Ҳадис тўпламларини қиёсий ўрганиш. – Т.: ТИУ нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2018. – Б. 145.
3. Говрий, Саййид Абдулможид. Мавсуа улум ал-ҳадис ва фунуниҳ. – Димашқ: Дор Ибн Касир, 2007. – Т. 2. – Б. 306.
4. Каттоний. Ар-Рисола ал-мустатрафа ли баён машҳур кутуб ас-сунна. – Қоҳира: ал-Қоҳира, 1992. – Б. 127.
5. Муратов Д. Ҳадис тўпламларини қиёсий ўрганиш. – Т.: ТИУ нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2018. – Б. 146.
6. Муслим. Саҳиҳ Муслим. – ар-Риёз: Дор ас-салом, 2000. – Б. 45.
7. Муратов Д. Ҳадис тўпламларини қиёсий ўрганиш. – Т.: ТИУ нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2018. – Б. 147.
8. Говрий, Саййид Абдулможид. Ал-Важиз фи таъриф кутуб ал-ҳадис. – Байрут: Матбаа Райён, 2009. – Б. 81-82.
9. Нуристоний, Муҳаммад. Ал-Мадҳал ила Сунан ал-имам Аби Довуд. – ал-Кувайт: Мактаба шуун ал-фанния, 2008. – Б. 99-100.
10. Ҳазирий, Тоҳир Азҳар. Имом Термизийнинг «ал-Жомеъ ас-саҳиҳ» асарига кириш [матн] / таржимонлар С.Сиддиқов, Ж.Шодиёв, У.Мирсодиқов. – Т.: Мовароуннаҳр, 2017. – Б. 52.
11. Muratov, Doniyor Mr (2019) "THE ROLE ON THE COMPANIONS IN THE SCIENCE OF HADITH," The Light of Islam: Vol. 2019 : Iss. 4, Article 2. Available at: <https://uzjournals.edu.uz/iiu/vol2019/iss4/2>.